

**ADABIYOT DARSLARIDA NOSTANDART TOPSHIRIQLARNING
O`QUVCHILAR MALAKA VA KO`NIKMALARINI
RIVOJLANTIRISHDAGI O`RNI VA AHAMIYATI**

Bo'tayev Abdug'ani

Ilashev To'lqin

Samarqand Davlat Chet tililar Instituti Ikkinchi bosqich talabalari

**Yusupov Otabek Yakubovich,
Iskandarova Nilufar Tohirovna**

Ilmiy raxbarlar

Anatatsiya: *Ushbu maqolada maktab o'quvchilarning adabiyot darsliklarida berilgan hikoyalarni o'qib tushunish jarayonida zarur ko'nikmalarni shakllantirishi yoritilgan. Shuningdek, hikoyalarni tahlil qilish uchun topshiriqlarni ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *o'qib tushunish, idrok qilish, so'z boyligi, lingvistik kompetensiya, kommunikativ vazifa, estetik vazifa, nostandart topshiriqlar, didaktik ashyolar, ravonlik, dekodlash, badiiy matn, nobadiiy matn*

O'quvchilarning o'qib tushunish savodxonligini oshirish va o'qilgan har qanday matnni tez va oson tahlil qilish, xulosa chiqarish va uni amaliyotda qo'llash zamonaviy ta'limning asosiy talablaridan biri hisoblanadi. Ushbu talabni bajarish har bir o'quvchidan yetarli darajadagi lingvistik kompetensiyalarni o'zida shakllantirishni taqozo etadi. Matn deganda biz, albatta, faqat o'qish orqali tushuniladigan birlikni emas, balki eshitib ham tushunish mumkin bo'lgan birliklarni his qilishimiz lozim. Shu o'rinda ,o'zbek tilidagi matnlarni har qanday holatda to'liq tushunish va anglab yeta olish uchun biz o'quvchi va o'qituvchilar qanday vazifalarni bajarishimiz kerak, degan savol yuzaga chiqadi.

Birinchidan, matn tuzuvchi – matnni qabul qiluvchi (retsipiyent) tushunchalarini to'liq anglab olishimiz lozim. Matn tushunchasiga yuqorida ta'rifni keltirdik. Matn tuzuvchi uni qabul qiluvchi shaxsga

to'g'ri, ravon, aniq yetkazib beruvchi shaxsdir. Retsipiyent esa matnni qabul qiluvchi va uni idrok qila oluvchi shaxsdir. Ushbu uchlik asosida insonlar orasida muloqot jarayoni shakllanadi.

Ikkinchidan, matn tuzish yoki uni to'g'ri qabul qilish uchun bizda yetarli lingvistik ko'nikma bo'lishi lozim. Ya'ni tilimizdagi barcha so'zlar, iboralar va birikmalarning ma'nosini bilish va adabiy til normalariga rioya qilish lozim.

Uchinchidan, keltirilayotgan matn mavzusi doirasida yetarli bilimga ega bo'lish zarur.

Matn tasnifiga to'xtaladigan bo'lsak, tilshunos olim M. Yo'ldoshev quyidagi fikrlarni aytib o'tadi. Matn maqsad-mohiyatida tilning ikki muhim vazifasidan qaysi birining - kommunikativ vazifaningmi yoki estetik vazifaningmi - yetakchilik qilishiga asoslangan holda matnlarning ikki oppozitiv tiplarini farqlash zarur, ya'ni badiiy matn va nobadiiy matn [1,15]. Bugungi kunda adabiyot darsliklarida berilgan hikoyalarni o'qish va uning tarbiyaviy, g'oyaviy ahamiyatini tushunib yetish ham bevosita o'quvchining yuqoridagi lingvistik ko'nikmalari va shu bilan birga tilning estetik vazifasini chuqur anglash lozimligini talab etadi. Bizga ma'lumki, tilning estetik vazifasi ekspressivlik, badiiylilik, poetiklik kabi tushunchalarni ham o'z ichiga oladi. Tilning estetik imkoniyatlaridan foydalana olish ko'nikmasini shakllantirishda badiiy matnlarni o'qish muhim ahamiyatga ega. Demak, adabiyot darsliklarida turli yozuvchilar ijodidan hikoyalar keltirilgan va ularni o'qib kerakli xulosa chiqara olish uchun nostandart topshiriqlar ishlab chiqish asarning mazmunini tushunish samaradorligini oshiradi. Nostandart mashq va topshiriq juda keng tushuncha. U ushbu turdagi vazifalarni an'anaviy (standart) vazifalardan ajratib olishga imkon beradigan bir qator xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Nostandart mashq va topshiriqlarning asosiy farqlash xususiyati ularning psixologiyada samarali deb ataydigan faoliyat bilan bog'liqligi:

- o'quvchilar mashq va topshiriqlarni bajarish yo'llari va variantlarini mustaqil ravishda izlashi (taklif qilingan variantlardan birini tanlash yoki o'z variantini topish va yechimni asoslash);

- noodatiy bajarish sharoitlari;

- olingan bilimlarni notanish sharoitlarda faol ravishda qo'llash;

- amaliy nostandart mashq va topshiriqlar bilan ishlash kabilar.

Nostandart mashq va topshiriqlar muammoli vaziyatlar (qiyin vaziyatlarda olingan bilimlardan foydalanib ushbu vaziyatdan chiqish yo'lini topishi kerak), rol o'ynash va ishbilarmonlik o'yinlari, tanlovlar va musobaqalar shaklida taqdim etilishi mumkin. Nostandart topshiriqlar darsni jonlantirishga yordam beradi.

Nostandart mashq va topshiriqlarga qo'yiladigan talablar:

- bolalar tomonidan o'rganilgan tayyor qoidalarga ega bo'lmaslik kerak;

- tarkib jihatidan qiziqarli bo'lishi kerak;

- nostandart topshiriqlarni hal qilish uchun o'quvchilarlar dasturda o'zlari tomonidan yetarli darajada bilimga ega bo'lishlari kerak;

- o'quvchilar ikkala miya yarimsharlarini teng ishlatishga undovchi bo'lishi kerak [2, 30].

Nostandart mashq va topshiriqlarni hal qilish o'quvchilar faoliyatini faollashtiradi. O'quvchilarlar taqqoslashni, tasniflashni, umumlashtirishni, tahlil qilishni o'rganadilar va bu bilimlarni yanada mustahkam va ongli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi. Nostandart topshiriqlarni ishlab chiqish hozirgi kunda PISA va PIRLS kabi xalqaro baholash tizimida o'quvchilarning yuqori natija ko'rsatishi uchun ham tayyorgarlik bosqichi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu baholash

tizimining asosiy maqsadi o'quvchilarning turli sohada olgan bilimlarini o'z hayoti davomida qay darajada samarali qo'llay olishini tekshirishdir. Har bir o'qilgan asardan hayotiy xulosa chiqarish, uni tahlil qila olish o'quvchining fikrlash darajasini ham o'stiradi. Nostandart topshiriqlar ham yuqoridagi ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilishimaqsadga muvofiq.

Topshiriqlarning g'ayrioddiylikni ularni amalga oshirish boshlanishida maktab o'quvchilarida kutilmagan hodisalar, ish jarayonida quvonch, natijalarini ko'rib zavqlanishni keltirib chiqaradi, nafaqat o'rganilayotgan masalalarga, balki dars jarayonlariga ham qiziqish uyg'otadi. Adabiyotshunos olimlarimiz darslikdagi materiallarning o'zlashtirilishini ta'minlovchi matndan tashqari materiallardan biri asar mazmun-mohiyati yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlar ekanligini ta'kidlashadi. Professor A.Zunnunov darsliklardan o'rin olgan bu didaktik ashyolarni uch guruhga bo'ladi:

- bilimlari mustahkamlash vazifasini bajaruvchi;
- mantiqiy fikrlash usullarini egallashga imkoniyat beruvchi;
- o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llash imkonini beruvchi [3, 13].

Bu jarayonda har bir sinf adabiyot darsligida keltirilgan hikoyalar mazmunidan, o'quvchilarning yoshidan kelib chiqqan holda topshiriqlarni shakllantirish lozim. Topshiriqlar nafaqat badiiy tafakkurni, balki o'quvchining lingvistik ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Demak, o'quvchida o'qib tushunish uchun shakllanishi kerak bo'lgan asosiy ko'nikmalar

- So'z boyligi
- Eslab qolish
- Xulosa [4, 2]

Ravonlik. hikoyani o'qish jarayonida ravonlikni ta'minlash uchun uning bir nechta xususiyatlarini bilib olishimiz lozim. Avvalo, ravonlik matnning uzviylikini ta'minlagan holda aniq o'qish qobiliyatingizga qaratilgan bo'lishi lozim. Shuningdek matnning o'qish jarayonida so'zlarning ma'nolarini to'liq va tez idrok qilishi (dekodlash) ravonlikni ta'minlaydi.

So'z boyligi. Har bir o'quvchi o'qilayotgan matnning yetarli darajada tahlil qilishi uchun matn tarkibidagi so'zlarning ma'nosini to'liq idrok qilishi muhim. Badiiy matnning o'qib tushunish va tahlil qilish jarayonida so'zlarning kontekst bilan bog'liq ma'nolarini bilish, iboralar, tasviriy ifodalar, badiiy tasvir vositalarini to'g'ri tahlil qila olish ham til sohibidan yuqori darajadagi so'z boyligini talab etadi.

Eslab qolish. Ma'lum bir hikoyani o'qib tushunish undagi ma'lumotlarni eslab qolish bilan bog'liq. Har bir o'quvchi hikoya matnini qanchalik diqqat-e'tibor bilan o'qisa, shunchalik ko'p ma'lumotlarni xotirada saqlab qoladi. Qahramonlar hayoti, ularning qilgan ishlari, voqealar rivoji haqidagi axborotlarni eslab qolish badiiy asar haqida xulosa chiqarishga katta yordam beradi.

Xulosa chiqarish. Hikoyani o'qib tushunish jarayonida xulosa chiqarish ko'nikmasi ham muhim element hisoblanadi. O'quvchi badiiy asar matnini idrok qilish va undan xulosa chiqarishda ma'lumotlarni o'z g'oyalari, fikrlari bilan bog'laydi. Har bir mutolaa qilingan badiiy asardan tegishli xulosa chiqarish o'qib tushunish jarayonidagi eng muhim ko'nikma hisoblanadi.

O'qituvchining har qanday savoli o'quvchilardan keng miqyosda javob talab qiladigan, ularning aqliy faolligini oshirishga, mulohaza yuritishga, taqqoslashga yo'naltiradigan tarzda tuzilishi adabiy ta'lim maqsadiga muvofiqdir [5, 256]. Demak, darsliklarda berilgan hikoyalarni o'qib tushunish jarayonida yuqridagi ko'nikmalar, ya'ni so'z boyligi, ravonlik, eslab qolish, xulosa chiqarish kabilarni o'quvchilar o'zida shakllantirishi muhim. Buning uchun hikoyani o'qigandan so'ng uni to'liq idrok etishga yordam beruvchi nostandart topshiriqlar to'plamini shakllantirish maqsadga muvofiq. Hikoya mazmunini idrok qilish va undan to'g'ri xulosa chiqarish uchun undagi har bir so'z, qahramon holati, makon va zamon munosabati o'quvchi uchun tushunarli bo'lishi lozim. Yuqoridagi ko'nikmalarni hisobga olgan holda namuna sifatida Oybekning "Fanorchi ota" hikoyasini o'qib tushunish bo'yicha bir necha topshiriqlar ishlab chiqildi. Topshiriqlar shakli quyidagicha:

1-topshiriq. Quyidagi fikrlarni T/N to'g'ri bo'lsa T(to'g'ri) belgisi bilan, noto'g'ri bo'lsa N(notog'ri) belgisi bilan belgilang! T/r

1.	Fanorchi otaning bolalar tomonidan sindirilgan fanorning oyna ko'zlarini indamasdan almashtirib ketishi bolalarga yoqmas edi.	T
2.	Fanorchi ota doim fanorni yoqish uchun narvon bilan kelar edi.	
3.	Fanor qurilgan vaqtda mahalla ahli uning qurilganligidan xursand bo'lmadi.	
4.	Mahalla bolalari avvaliga fanorga do'ppi otib merganliklarini sinashdi	

A) Bir kun, namozshom vaqti, ko'chada bolalar ko'p edi. Ichimizda eng ko'p qo'rqmaydigan, eng battol Qosim cho'loq: «Bolalar!» — dedi. Changga botgan yuzlarimiz yangi bir narsa kutib, uning ko'zlariga tikildik.

B) U ketdi, darrov biz yangi «ko'z»ini o'yib olardik. Shunday bo'lsa-da, Fanorchi ota «lom» deb og'iz ochmasdi. Uning bu qiligi bizga sira yoqmas, tutib olish uchun poylasa, hatto birontamizni tutib ursa ekan, der edik. Ammo shu tilaklardan bittasi ham yuzaga chiqmasdi

C) To`planishib, avvalo bir-birimizning do`ppimizni otishar, fanorga do`ppi kiygizgan o`rtoq merganligi ila kerilar edi. Keyincha bu ham bizni zeriktira boshladi. Chunki piston qadalgan yoki har turli ipaklar bilan bezalgan do`ppini kiyib olib, fanor chiroyli bir tus olar, bizni xafa qilgandek bo`lar edi.

D) Shuning uchun qo`limizga tosh, kesak olib, fanorga hujum qilishni o`rgandik. Bunda u juda kuchsiz edi: kichkina bir kesak yoki tosh parchasi bechora fanorning oyna ko`zlarini o`pirib tushirardi. Keyin-keyin Fanorchi ota haftada uch-to`rt marta unga «yangi ko`zoynak» taqib ketishga majbur bo`lardi [6, 111].

Yuqoridagi 4-topshiriq orqali hikoya matnidan kesib olingan parchalarni o`quvchilar hikoyaga qaramasdan turib bajarishlari lozim. Bunda o`qilgan axborotlar ketma-ketligi qay darajada ekanligi ma`lum bo`ladi. Bu topshiriq o`quvchidan mutolaa jarayonida yanada sezgirroq bo`lishni talab etadi.

5-topshiriq. Hikoya mazmunidan kelib chiqqan holda Fanorchi ota, Qosim, Ahmad kabi qahramonlarga ta`rif bering va 50 ta so`zdan iborat insho yozing!

Ushbu topshiriqda o`quvchi yuqoridagi topshiriqlarni bajarishdan olgan ko`nikmalari va o`zining shaxsiy fikrlarini umumlashtirgan holda har bir qahramon xarakteriga ta`rif yozadi hamda umumiy xulosa sifatida insho shakllantiradi.

Xulosa o`rnida shuni aytish mumkinki, adabiyot darsliklarida berilgan hikoyalarning mazmuni va o`quvchilarning yosh jihatini hisobga olgan holda noan`anaviy topshiriqlarni ishlab chiqish hikoya matnini o`qib tushunish va idrok qilish samaradorligini oshiradi. Bu jarayonda o`quvchining savodxonligi, mantning qiyinlik darajasi, berilayotgan topshiriqlar hajmiga e`tibor berish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. M.Yo`ldoshev, Z.Isaqov, Sh.Haydarov. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– Toshkent, 2010. 15-bet.
2. O.Abdunazarov. Ona tili ta`limida nostandart topshiriqlardan foydalanish metodikasi (8-sinf ona tili darslari misolida). Mag.diss. -2021. 30-bet.
3. Zunnunov A. O`zbek tili va adabiyoti darsliklari mezon. –Toshkent: O`zPFITI 1994, 13-bet.
4. www.indeed.com. How to improve reading skills?
5. Q.Husanboyeva, R. Niyozmetova. Adabiyot o`qitish metodikasi. – Toshkent: 2018, 256-b.
6. Ahmedov S, Qosimov B, Qo`chqorov B, Rizayev Sh. Adabiyot umumiy o`rta ta`lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. –T.: 2020. Sharq 111-bet.